

TEREMTI-E A TUDAT AZ OBJEKTÍV VILÁGOT?

A Materializmus és empiriokriticizmusban Lenin nemmel válaszolt erre a kérdésre: „Az az eszme, hogy a megismerés képes egyetemes formákat »teremteni«, az eredendő káoszt renddel helyettesíteni stb. — az idealista filozófia eszméje. A világ az anyag törvényszerű mozgása, és megismerésünk mint a természet legmagasabb rendű terméke csak arra képes, hogy *visszatükrözze* ezt a törvényszerűséget.”¹ Ezt a választ tartalmazzák a következő sorok is: „Az emberi elme sok furcsa dolgot fedezett fel a természetben és még többet fog felfedezni, növelve ezzel hatalmát a természet felett, de ez nem jelenti azt, hogy a természet elméneknek vagy egy absztrakt elmének ... a teremtménye.”²

A *Filozófiai füzetek*ben viszont a következő mondat olvasható: „Az ember tudata nemcsak tükrözi az objektív világot, hanem teremti is.”³

Olyan formális logikai ellentmondás van előttünk, amely materialista filozófiánk alapjait érinti. Feloldására több kísérlet született. Vannak, akik szerint „a tudat teremti is az objektív világot” állítás Lenin filozófiai továbbfejlődéséről tanúskodik: a *Materializmus és empiriokriticizmus* szerzője a *Filozófiai Füzetek*ben kiegészítette az objektív világot *csak* visszatükröző tudat eszméjét. (Ezen a felfogáson alapszik az a nyomdai úton készített fali plakát, amely a tudatra vonatkozó legfontosabb marxista tételek közé sorolja ezt az állítást is.) A tapasztaltabb materialisták nehezebben fogadják el az idézett állítást, de mivel az „ott van” a *Filozófiai füzetek*ben, megpróbálnak vele valamit kezdeni: „amikor Lenin leírta ezt a mondatot, tulajdonképpen nem erre gondolt, hanem arra, hogy.... S csak igen kevesen vannak, akik meggyőződéssel mondják, hogy „teremti-e a tudat az objektív világot”? kérdésre a helyes, a materialista válasz a *Materializmus és empiriokriticizmus* válasza, a *Filozófiai füzetek*ben olvasható bejegyzés pedig idealista gondolatot fejez ki.

A „teremti-e a tudat az objektív világot?” kérdésre adott felemás materialista (vagy éppenséggel idealista) válaszok mögött általában a következő gondolkodási hibák és elméleti tévedések húzódnak meg:

1. „a tudat nem teremti, hanem csak tükrözi az objektív világot” lenini tétel felcserélése „a tudat csak tükrözi az objektív világot” tétellel;
2. a tükröződési elmélet összezavarása az alkotó ember teóriájával;
3. az anyagi-gyakorlati tevékenység és a tudati aktivitás összemosása;
4. „Az ember tudata nemcsak tükrözi az objektív világot, hanem teremti is” mondat szövegkörnyezetének mellőzése.

¹ *Materializmus és empiriokriticizmus*. LÖM, 18. köt. Kossuth, Bp., 1964. 154. old.

² I. m. 263. old.

³ *Filozófiai füzetek*. LÖM, 29. köt. Kossuth, Bp. 1972. 175. old. I. m. 139—154. old.

I. LENIN: A TUDAT NEM TEREMTI, HANEM CSAK VISSZATÜKRÖZI AZ OBJEKTÍV VILÁGOT

1. „A tudat nem teremti, hanem csak tükrözi az objektív világot” tétel felcserélése
„a tudat csak tükrözi az objektív világot” tétellel

Ezek a tételek nem azonosak. Az első két tevékenységfajtáról szól: az objektív világ „teremtéséről” és annak visszatükrözéséről; a második csak egyről: a visszatükrözésről. Az első esetben a hangsúly azon van, hogy a tudat nem teremti az objektív világot, a második esetben pedig azon, hogy a tudat csak tükröződés.

A két tételt meg kell különböztetni! A materializmus és az idealizmus közötti ellentét éppen abban van, hogy az előbbi tagadja, az utóbbi pedig elismeri „a tudat (az eszme, a megismerés, a gondolat vagy gondolkodás) teremti az objektív világot” tételt. (A tudat, az eszme, a megismerés, a gondolat, a gondolkodás — itt azonos nemű vagy egylényegű fogalmak.)

„A tudat csak tükrözi az objektív világot” tételnek egymagában nincs pontosan rögzített értelme: jelentheti azt, hogy a tudat nem teremti, hanem csak tükrözi az objektív világot, de ez a tétel azzal a jelentéssel is felruházható, hogy a tudat passzív képződmény (csak tükröződés). Marxisták között is elterjedt az utóbbi értelmezés, pedig az, hogy a tudat nem teremti az objektív világot, még nem jelenti azt, hogy a tudat passzív tükröződés.

A *Materializmus és empiriokriticizmus* alapvető tétele (legfőbb mondanivalója) az első tétel. E műben Lenin a materializmust védelmezte: „Az az eszme, hogy a megismerés képes egyetemes formákat »teremteni«, az eredendő káoszt renddel helyettesíteni stb. — az idealista filozófia eszméje. A világ az anyag törvényszerű mozgása, és megismerésünk mint a természet legmagasabb rendű terméke csak arra képes, hogy visszatükrözze ezt a törvényszerűséget.” A másik — már szintén idézett — részben azt hangsúlyozta, hogy a természet nem az elme teremtménye.

„A tudat nem teremti, hanem csak tükrözi az objektív világot” tétel értelmének tisztázásánál érdemes figyelembe venni, hogy e tétel fentebb idézett megfogalmazásai konkrét filozófiai problémák elemzéseinek a végkövetkeztetései.

Az első az okság és a szükségszerűség objektivitásának problémájához kapcsolódik. Ezt a problémát Lenin a III. fejezet 3. pontjában „Okság és szükségszerűség a természetben” cím alatt tárgyalja.

Fejtegetése elején a materializmus nagyjainak álláspontját idézi az említett kérdésben. Megállapítja, hogy Feuerbach, Engels és Dietzgen egyaránt elismerik az okság és a szükségszerűség objektivitását; szerintük a természetben objektív törvényszerűség uralkodik, s ezek megközelítő pontossággal, hűen tükröződnek vissza fogalmainkban. Ezután a machisták (Avenarius, Mach, Pearson, Petzoldt, Willy, Poincaré és mások) kerülnek sorra, akik az okság, a szükségszerűség és a törvény témájában megismétlik a kanti és a hume-i idealizmus és agnoszticizmus hibáit. Külön szól az orosz machistákról. Juskevicsről ezt írja: „Tarka, rikító »legújabb« terminológiai darabkákból összefércelt bohócruhában áll előttünk a szubjektív idealista, aki a külső világot, a természetet, a természet törvényeit csak megismerésünk szimbólumainak tartja. Az adott áradatában nincs sem ésszerűség, sem rend, sem törvényszerűség, csak megismerésünk visz bele értelmet. Az égitestek, beleértve a Földet is, az emberi megismerés szimbólumai. Bár a természettudomány azt tanítja, hogy a Föld már jóval az ember és a szerves anyag megjelenése előtt is létezett, de mi mindezt megváltoztattuk! Mi teremtünk rendet a bolygók mozgásában, ez a rend a mi megismerésünk terméke. És mivel Juskevics úr érzi, hogy ez a filozófia az emberi észet teszi meg a ter-

mészet alkotójává, ősatyjává, az ész mellé odaállítja a »Logoszt«, vagyis az absztrakt ész, nem az ész, hanem az ÉSZT, nem az emberi agy funkcióját, hanem olyasvalamit, ami mindennemű agy előtt létezett, valami istenit. A »legújabb pozitívizmus« legújabb vívmánya nem egyéb, mint a fideizmus régi formulája, amelyet már Feuerbach leleplezett.” Majd Bogdanovot idézve (aki szerint „a törvények egyáltalán nem tartoznak a tapasztalat szférájába... nem tárulnak fel a tapasztalatban, hanem a gondolkodás teremti őket, hogy segítségükkel megszervezzük és harmonikus, egységes egészbe foglaljuk a tapasztalatot”, aki azt állítja, hogy „a törvények a megismerés absztrakciói, s a fizikai törvényeknek éppoly kevésbé vannak fizikai tulajdonságaik, mint a pszichológiai törvényeknek pszichikai tulajdonságaik”) megkérdezi: „az a törvény, hogy az ősre tél, a télre tavasz következik, nem a tapasztalatban tárul fel előttünk, hanem a gondolkodás hozta létre, hogy segítségével megszervezzük, összhangba hozzuk, összeegyeztessük... mit mivel, Bogdanov elvtárs?” Végül ismét Bogdanovot idézi: „Az empiriomonizmus csak azért lehetséges, mert a megismerés aktívan összhangba hozza a tapasztalatot, kiküszöböli számtalan ellentmondását, egyetemes szervező formákat teremt számára, és az elemek eredendő kaotikus világát a viszonyok származékos, rendezett világával helyettesíti.” S közvetlenül ehhez kapcsolódik „a tudat nem teremti, hanem csak tükrözi az objektív világot” tétel fentebb idézett első megfogalmazása: „Ez nem igaz. Az az eszme, hogy a tudat képes egyetemes formákat »teremteni«, az eredendő káoszt renddel helyettesíteni stb. — az idealista filozófia eszméje. A világ az anyag törvényszerű mozgása, és megismerésünk... csak arra képes, hogy visszatükrözze ezt a törvényszerűséget.”⁴

A másik megfogalmazás is hasonló vitából származik. Az V. fejezet 4. pontjában Lenin James Ward nézeteit bírálja, aki — Arthur Rükkerrel folytatott polémiajában — az akkori újabb fizikai felfedezésekre hivatkozva nyíltan hangoztatott idealista kijelentéseket. Ward azt akarta elhíttetni, hogy az új fizika fogalmai csak munkahipotézisek, egyezményes jelek, szimbólumok, amelyek nem a valóságot tükrözik, s így a spiritualizmust (vagyis az idealizmust) igazolják. Lenin idézi Ward igen kifejező kijelentését: „A kiterjedéssel bíró, szilárd, szét nem rombolható atom volt mindig a materialista világszemlélet bástyája. Ámde e felfogás szerencsétlenségére a szilárd, kiterjedéssel bíró atom nem felelt meg azoknak a követelményeknek..., melyeket az egyre fejlődő tudás támasztott...” Ezekhez a mondatokhoz fűzi azután azt a megjegyzését, hogy „az emberi elme sok furcsa dolgot fedezett fel a természetben és még többet fog felfedezni, növelve ezzel hatalmát a természet felett, de ez nem jelenti azt, hogy a természet elméneknek vagy egy absztrakt elmének, vagyis a Ward-féle istennek, a Bogdanov-féle »helyettesítésnek« stb. a teremtménye”.

Kitűnik, hogy a vizsgált részekben Lenin az idealizmussal, különösen annak kanti, hume-i és machista válfajaival vitázik, *e filozófiai tanokkal szemben* állítja, hogy „a tudat nem teremti, hanem csak visszatükrözi az objektív világot”. Ebben az összefüggésben szóba sem jöhet, hogy Lenin csak passzív tükröződésnek tekintette a tudatot. Ennélfogva „a tudat nem teremti, hanem csak visszatükrözi az objektív világot” tétel sem cserélhető fel „a tudat csak tükrözi az objektív világot” tétellel s az eredeti lenini gondolat sem szorul semmiféle kiegészítésre.

⁴ I. m. 139—154. old.

2. A tükröződési elmélet összehazarása az alkotó ember teóriájával

A „szovjet marxizmus” bírálóitól származik az az állítás, hogy a (lenini) tükröződési elmélet ellentmond az alkotó ember (marxi) teóriájának. Ha az ember szabad és alkotó lény, hogyan lehet megismerő tevékenysége a valóság pusztá visszatükröződése?

Az ilyen állítások ellen tiltakozva kapaszkodnak bele sokan „a tudat teremti is az objektív világot” tételbe: lám, a hegeli *Logika* olvasása közben Lenin kijavította korábbi tévedését, elismerte, hogy „az ember tudata nemcsak tükrözi az objektív világot, hanem teremti is”.

Mindez azon alapszik, hogy összehazarják a tükröződési elméletet az alkotó ember teóriájával.

A tükröződési elmélet és az alkotó ember teóriája *a marxista filozófia két elmélete*. Ezek az elméletek nem koncepciójuk, hanem tárgyuk szerint különböznek: az előbbi tárgya a „tudat-valóság”, az utóbbié az „ember-valóság” viszony. (A „valóság” itt mindenekelőtt az objektív világot jelenti.) A két elmélet ugyanakkor feltételezi is egymást.

A tükröződési elmélet a tudat és a valóság, mindenekelőtt a tudat és az objektív világ viszonyának az elmélete. Mint ilyen, dialektikus materialista válasz a filozófia alapkérdésére.

Igen elterjedt a „lenini tükröződési elmélet” elnevezés. Helyette inkább a dialektikus materializmus tükröződési elméletéről kellene beszélnünk, hiszen Marx és Engels is ennek az elméletnek voltak a hívei.

A tükröződési elméletet sem Marx, sem Engels, sem pedig Lenin nem foglalta rendszerbe. (Nem írtak művet a tükröződési elméletéről.)

A Materializmus és empiriokriticizmus tartalma azonban arra utal, hogy Lenin egy elméleti rendszer alapján bírálta az empiriokriticizmust vagy machizmust. (Ebben az értelemben beszélhetünk a lenini tükröződési elméletéről.) Ez az elméleti rendszer — a Materializmus és empiriokriticizmus szövege szerint — hét alaptétel és három alapvető fogalom rendszereként rekonstruálható.⁵

Az alaptételek: a külső világ a tudattól függetlenül létezik; a pszichikum, a tudat fejlődés eredménye; a tudat az agy funkciója; e funkció lényege: az objektív valóság visszatükröződése; a tudat a legmagasabb fokon biztosítja a környezethez való alkalmazkodást; a megismerés igazságának kritériuma a gyakorlat; a megismerés társadalmi-történelmi folyamat. Az alapfogalmak: az *anyag*, a *tudat*, (a *tudati tükröződés*) és az *igazság*. Az alapvető tételeket és az alapfogalmakat közös eszme fűzi össze: A dolgok nem érzetkomplexumok és tudatunk nem konstruálja a valóságot; ellenkezőleg, érzeteinkben a dolgok tulajdonságai tükröződnek és megismerő tevékenységünkben az anyag törvényszerűségeit tükrözzük vissza.

Ez a tükröződési elmélet dialektikus materialista válasz a filozófia alapkérdésére. A korábbi, a mechanisztikus vagy metafizikus materializmus idejétmúlt tükröződési koncepciójától két igen fontos pontban különbözik: a megismerést a gyakorlat alapján értelmezi, és mindkettőt társadalmi-történelmi folyamatnak tekinti. Csakis ez a tükröződési elmélet tette lehetővé, hogy a *Materializmus és empiriokriticizmus*ban Lenin elhatárolja a dialektikus materializmust az idealizmushoz utat nyitó mechanisztikus, metafizikus materializmustól és az idealizmus valamennyi fajtájától.

Az így értelmezett tükröződési elmélet sem a tükröződés tételével, sem a tükröződés fogalmával nem azonos. De a marxista tudatelmélettel sem azonos: a tükröződési

⁵ V. ö.: Katona Péter: *A tükröződési elmélet és a tudat aktivitása*. Akadémiai Kiadó, Bp. 1978.

elmélet ugyanis csak egy aspektusában, az objektív valósághoz való viszonyában ragadja meg a tudatot. A tudatnak azonban nemcsak az a tulajdonsága, hogy másodlagos, a tudat nemcsak pusztá tükröződés, hanem konstrukciós tevékenység is. (Ez a minősége persze nem változtat az anyaghoz való alapvető viszonyán.) Ezért van az, hogy a marxista tudatelmélet a tükröződési elméletre épül: a tükröződési elméletből indul ki, de nem korlátozódik erre az elméletre.

Az alkotó ember teóriája az ember és a valóság, mindenekelőtt az ember és az objektív világ kapcsolatának az elmélete. Mint ilyen, a szubjektum—objektum probléma marxista megoldása.

E teória alapja az a felismerés, hogy az emberi élet *társadalmi élet*, s hogy ez az élet gyakorlati. A nyolcadik Feuerbach-tézisben ezt Marx így fogalmazta meg: „Minden társadalmi élet *gyakorlati*. Mindazok a misztériumok, amelyek az elméletet miszticizmusra indítják, az emberi gyakorlatban és e gyakorlat megértésében találják racionális megoldásukat.”⁶

A gyakorlat össztársadalmi tevékenység. Elsődleges és alapvető formája az anyagi javak termelése, s ebben is a munka, mindenekelőtt a fizikai munka a meghatározó.

Marx és Engels tanítása alapján a marxista filozófia abból indul ki, hogy az ember genetikus és strukturális viszonyban van a természettel: a természetből származik és állandó kapcsolatban kell lennie a természettel.

Ez a viszony, ill. kapcsolat a munka által valósult, ill. valósul meg: a munka játszott döntő szerepet az emberré válásban és munkájával biztosítja az ember az élete fenntartásához szükséges anyagi javakat.

Történetileg véve az elsődleges s a legfontosabb a fizikai munka. Marx szerint: „A munka mindenekelőtt olyan folyamat, amely ember és természet között megy végbe, amelyben az ember saját tetteivel közvetíti, szabályozza és ellenőrzi a természettel való anyagcseréjét. A természeti anyaggal az ember maga is mint természeti hatalom lép szembe. A testi mivoltához tartozó természeti erőket, karját és lábát, fejét és kezét mozgásba hozza, hogy a természeti anyagot saját élete szempontjából használható formájában elsajátítsa. Miközben e mozgás által hat a rajta kívül álló természetre és megváltoztatja azt, egyúttal megváltoztatja saját természetét.”⁷

Ilyen értelemben a munka *először* is *anyagi* folyamat: anyagi a munka tárgya, a munka eszköze, de a munka tárgya, eszköze és terméke között összefüggést teremtő tevékenység is az. Ez utóbbival kapcsolatban hangsúlyozta Marx, hogy „az ember a termelés során csak úgy járhat el, mint maga a természet, vagyis csak az anyagok formáit változtathatja”.⁸ Másodszor: a munka céltudatos tevékenység. A munka tudatos jellegéről írta Marx: „Mi a munkát olyan formájában tételezzük fel, amelyben kizárólag az ember sajátja. A pók a takácséhoz hasonló műveletet végez, a méh pedig viaszsejtjeinek felépítésével nem egy emberi építőmestert megszegyenít. De a legrosszabb építőmestert már eleve a legjobb méh fölé helyezi az, hogy a sejtet a fejében már felépítette, mielőtt viaszból megépítené. A munkafolyamat végén olyan eredmény jön létre, amely megkezdésekor a munkás elképzelésében, tehát eszmeileg már megvolt. A munkás nemcsak létrehozza a természeti dolog formaváltozását, hanem egyúttal a természeti dologban megvalósítja célját, amelynek tudatában van, amely törvényként meghatározza cselekvésének útját-módját, s amelynek alá kell rendelnie akaratát.”⁹

⁶ *Tézisek Feuerbachról*. MEM, 3. köt. Kossuth, Bp. 1960. 9. old.

⁷ K. Marx: *A tőke*. MEM, 23. köt. Kossuth, Bp. 1967. 168. old.

⁸ K. Marx: *A tőke*. MEM, 23. köt. Kossuth, Bp. 1967. 48. old.

⁹ K. Marx: *A tőke*. MEM, 23. köt. Kossuth, Bp. 1967. 168—169. old.

A munkatevékenység a tudatosság három fő mozzanatát foglalja magában: a cél kitűzését, a munkafolyamat megtervezését és az értékelést (vagyis a cél és az eléréséhez vezető út adekvátságának tisztázását, a cél és az eredmény egybevetését „menet közben” és az eredmény közelebbi és távolabbi következményeinek számbavételét a munkafolyamat befejezésénél). A tudatosság nem kívülről irányítja az anyagi tevékenységet és nem is kísérő jelensége ennek, hanem „benne van” az anyagi tevékenységben, amely gyakran teszi szükségessé a cél módosítását és az elérését szolgáló eszközök felülvizsgálását, az értékelést és a szükséges korrekciók átgondolását, a felmerült akadályok leküzdését és a kedvező lehetőségek kihasználását.

Továbbá: a munka mint az anyagi javak termelése, társadalmi tevékenység. Marx így írt erről: „A termelésben az emberek nemcsak a természettel kerülnek kapcsolatba. Csak azáltal termelnek, hogy meghatározott módon együttműködnek és tevékenységeiket kicserélik egymással. Hogy termelhessenek, meghatározott kapcsolatokba és viszonyokba lépnek egymással, és a természettel való kapcsolatuk, termelésük csak e társadalmi kapcsolatok és viszonyok keretében megy végbe.”¹⁰

Ezekre az alapokra épül az alkotó ember marxista teóriája. Lényege szerint ez az elmélet a szabadságról szóló tanítás.

A szabadság a marxizmus felfogásában — legáltalánosabban megfogalmazva — először is viszony: a szubjektumnak az objektumhoz való viszonya, mégpedig *a szubjektum viszonylagos önállósága az objektummal szemben*.

A *szubjektum* az objektív világgal aktív viszonyt teremtő ember, a világot megismerő és megváltoztató tevékenység hordozója. A szubjektum: a társadalom vagy az egyén; közöttük a csoport közvetít. Az egyén és a társadalom kölcsönös kapcsolatát hangsúlyozta Marx, amikor azt írta, hogy „az emberi lényeg a maga valóságában a társadalmi viszonyok összessége”.¹¹ Marx szerint az egyén terméke is és alkotója is a társadalomnak. Az *objektum* a valóság része, amellyel valóságformáló és a valóságot megismerő tevékenysége során a szubjektum kapcsolatot létesít. (Az utóbbi évtizedekben a marxista irodalomban az említett viszony kifejezésére szívesen használják az itt definiált értelemben a »szubjektum« és az »objektum« szavakat.)

A marxizmus — elismerve az objektum aktivitását (mindenekelőtt és elsősorban az emberen kívüli természet hatását az emberre) — a szubjektum-objektum viszonyban a szubjektum aktivitását hangsúlyozza. *A szent családban* pl. ezt olvassuk: „...Az ember, a valóságos, eleven ember az, aki mindenben tesz, rendelkezik és harcol.”¹²

A szabadságviszonyt a szükségszerűségekre, ill. a törvényekre vonatkoztatott engelsi megfogalmazásokban szokás kifejezni: „Nem a természeti törvényektől való álmodott függetlenségben rejlik a szabadság, hanem e törvények megismerésében és az ezzel adott lehetőségben, hogy tervszerűen, meghatározott célokra hatni engedjük őket... Az akarat szabadsága ezért nem jelent egyebet, mint azt a képességet, hogy tárgyismerettel dönteni tudunk... A nem-ismerésen nyugvó bizonytalanság, amely sok különböző és ellentmondó döntési lehetőség között látszólag önkényesen választ, épp ezzel bizonyítja nem-szabad voltát, azt, hogy a tárgy uralkodik rajta, holott éppen neki kellene azon uralkodnia. A szabadság tehát a természeti szükségszerűségek megismerésére alapozott uralomban áll önmagunk és a külső természet felett; így szükségszerűen történelmi fejlődésnek a terméke.” Külön szólt Engels a társadalomról: „A társadalmilag hatékony erők ugyanúgy hatnak, mint a természeti erők: va-

¹⁰ K. Marx—F. Engels: *Bérmunka és tőke*. MEM, 6. köt. Kossuth, Bp. 1962. 396. old.

¹¹ *Tézisek Feuerbachról*. MEM, 3. köt. Kossuth, Bp. 1960. 89. old.

¹² MEM, 2. köt. Kossuth, Bp. 1958. 92. old.

kon, erőszakosan, rombolóan, ameddig fel nem ismerjük őket, és nem számolunk velük. Mihelyt azonban megismertük őket, megértettük tevékenységüket, irányukat, hatásukat, már csak tőlünk függ, hogy akaratumknak mindinkább alávéssük őket és révükön céljainkat elérjük... Mihelyt megértettük természetüket, ... démoni uralkodókból kezes szolgálkává változtathatók. A különbség ugyanaz, mint a zivatar villámában levő villamosság romboló hatalma és a táviró és a fényív megfékezett villamossága, mint a tűzvész és az ember szolgálatában működő tűz közötti különbség.” Engels arra is figyelmeztet, hogy a szükségszerűség megismerése egymagában nem biztosítja az ember uralmát a társadalom erői felett. (S ez a természetre is vonatkozik!) „A pusztá megismerés ... nem elég arra, hogy társadalmi erőket a társadalom uralmánál alávéssen. Ehhez mindenekelőtt társadalmi *tett* kell.” stb.¹³

„A szabadság történelmi fejlődés terméke” — ez azt jelenti, hogy a szabadság nemcsak viszony, hanem *folyamat* is: az emberiség történelme által megvalósuló folyamat.

Marx és Engels műve a szabadság aktuális programjának a kidolgozása is. E program centrumát az elidegenülés leküzdése, *a kommunista társadalom létrehozása képezi*. Már *A német ideológiában* világosan megfogalmazták ezt a programot: „A jelen korszakban a dologi viszonyoknak az egyének fölötti uralma, az egyéniségnek a véletlenség általi elnyomása legélesebb és legegységesebb formáját kapta meg és ezzel a létező egyének elé egészen meghatározott feladatot állított. Azt a feladatot állította eléjük, hogy a viszonyoknak és a véletlenségnek az egyének fölötti uralma helyébe *az egyéneknek a véletlenség és a viszonyok fölötti uralmát helyezze*... éppen a fejlődés egy egészen meghatározott módjától való megszabadulást írta elő. *Ez a jelenlegi viszonyok által előírt feladat egybeesik a társadalom kommunisztikus megszervezésének feladatával.*”¹⁴

Tudjuk, hogy a marxizmus megalapítói életük végéig hűek maradtak ehhez a programhoz.

Azt is tudjuk, hogy Lenin megőrizte Marx és Engels örökségét: új feltételek között védelmezte és gazdagította a marxi—engelsi elméletet és maga is kiváló szervezője és irányítója volt a kommunista mozgalomnak. Problémánkat — az alkotó ember teóriáját és a marxista szabadságelméletet — illetően pedig: elméleti művei a világ forradalmi átalakításáról szólnak; a szükségszerűség és a szabadság kérdésében is az engelsi koncepcióhoz csatlakozott, ezt a koncepciót állította szembe a machista eszmékkel *Materializmus és empiriokritícizmus* című művében.

A fenti vázlatból kitűnik, hogy az alkotó ember marxista teóriája — más vonatkozásban — a szubjektum-objektum probléma megoldása. A legfontosabb itt az, hogy — ellentétben az idealizmussal — a marxizmus szerint a szubjektumnak nemcsak a megismerés, hanem az objektum megváltoztatása is funkciója, hogy a szubjektum az objektummal nemcsak elméleti, hanem ugyanakkor anyagi-gyakorlati viszonyban is van, s hogy ez az utóbbi viszony a meghatározó. *A szubjektum és az objektum egysége a gyakorlat folyamán valósul meg*. A gyakorlat — ebből a szempontból — nem más, mint a szubjektum aktív viszonya az objektumhoz. Ez azt jelenti, hogy a szubjektum és az objektum kapcsolatrendszerében a szubjektum a „túlsúlyos” elem: a szubjektum — szükségleteitől és érdekeitől vezéreltetve — a számára társadalmilag és történelmileg adott lehetőségekhez (a társadalom fejlettségéhez, a termelőerők szintjéhez, a felhalmozott ismeretekhez és a többi feltételhez) igazodva

¹³ Engels: *Eugen Dühring úr tudományforradalmásítása*. MEM, 20. köt. Kossuth, Bp. 1963. 112., 275. és 310. old.

¹⁴ MEM, 3. köt. Kossuth, Bp. 1960. 433. old.

alakítja át a valóságot. A gyakorlatban, ebben az osztársadalmi tevékenységben találkozunk össze az objektum hatása és a szubjektum céltudatos tevékenysége.

A két elméletéről mondottakat így összegezzük:

A tükröződési elmélet a tudat és a valóság, mindenekelőtt a tudat és az objektív világ viszonyának az elmélete. Mint ilyen, dialektikus materialista válasz a filozófia alapkérdésére. Ez az elmélet (nem pedig az anyag ún. lenini fogalma *egymagában* vagy „A tudat másodlagos” tétel) az, ami elhatárolja a dialektikus materializmust a metafizikus materializmustól és az idealizmus valamennyi válfajától.¹⁵

Az alkotó ember marxista teóriája az ember és a valóság, mindenekelőtt az ember és az objektív világ kapcsolatának az elmélete. Mint ilyen, a szubjektum-objektum probléma marxista megoldása, az idealizmus és a metafizikus materializmus egyoldalúságának a leküzdése a szubjektum-objektum viszony értelmezésében. Az idealizmus ugyanis túlbecsüli a szubjektum tevékenységét, és tagadja az objektum aktivitását; a metafizikus materializmus ennek éppen az ellenkezőjét teszi: túlhangsúlyozza az objektumot, és passzív szerepet tulajdonít a szubjektumnak.)

Ezek az elméletek ugyanakkor szorosan összefüggenek egymással: a tükröződési elmélet az „ember-valóság” viszony alapján értelmezi a valóság tudati visszatükröződését, az alkotó ember teóriája pedig számításba veszi a „tudat-valóság” viszonyt. A tükröződési elmélet nélkül az alkotó emberről szóló elmélet végül is a filozófiai idealizmusnál köt ki, mivel nem tudja megmagyarázni a valóság gyakorlati-anyagi átalakításához szükséges eszmék eredetét és az emberi tevékenység lehetőségeinek határait.

Minden összefüggésük ellenére sem szabad azonban összezavarni ezeket az elméleteket!

Összezavarhatóságuk is szerepet játszik abban, hogy a „szovjet marxizmus” bírálói az alkotó ember teóriáját javasolják a tükröződési elmélet helyébe állítani. Ezek a bírálók a tükröződési elmélet tagadásával együtt a filozófia alapkérdését is álproblémának tekintik, és azt a látszatot keltik, mintha a két elmélet egyazon összefüggésről szólna, mintha Lenin Marxtól eltérően vélekedett volna ugyanarról a problémáról.

Gajo Petrovics írta: „A tükröződési elmélet nemcsak azért tartozik a dialektikus materializmushoz, mert ezzel Engels és Lenin egyetértettek, hanem azért is, mert ez tűnik a legmegfelelőbb kiegészítésnek ahhoz a materialista tételhez, amely szerint az anyag elsődleges a tudattal szemben. De amíg ez jól összeegyeztethető az anyagnak a szellemmel szembeni elsődlegességével, nem egyezik Marxnak az emberrel mint gyakorlati lényről való nézetével.”¹⁶ Másutt: „A filozófia alapkérdését úgy is lehet értelmezni, hogy itt a természetnek nem az abszolút szellemhez, hanem az emberi szellemhez való viszonyáról van szó. De az ember nemcsak szellem, a »szellem« csak egy »része«, oldala vagy »aspektusa« az embernek. Furcsa lenne, ha az ember egy részének az anyaghoz vagy a természethez való viszonya képezné a filozófia alapvető kérdését. Hát nem fontosabb az embernek mint egésznek a viszonya ahhoz a világhoz, amelyben él?”¹⁷ Azonban, amint erre már rámutattunk, a „tudat-valóság” viszony, ill. a tükröződési elmélet mellőzése esetén az alkotó ember teóriája a filozófiai idealizmusnál köt ki, mert nem tudja megmagyarázni az „ember-valóság” viszony értelmezésében az eszmék eredetét. Az alkotó ember teóriájában végül mégis felmerül a filozófia alapkérdése és annak megválaszolása.

¹⁵ Magyar Filozófiai Szemle, 1978. évi 6. számban megjelent cikk.

¹⁶ G. Petrovic: *Marx in the mid-twentieth century*. New York 1967. 63. old.

¹⁷ G. Petrovic: *Wider den autoritären Marxismus*. Frankfurt am Main 1969. 57. old.

Petrovicséhoz hasonló hibát követ el Hanák Tibor külföldön élő magyar filozófus is, aki az 1979-ben Münchenben megjelent *Az elmaradt reneszánsz* című könyvében (a 272. oldalon) a leninista ismeretelmélet (=tükrözésemélet) „elfáradásáról” ír, s feldicséri azokat a filozófiai kezdeményezéseket, „amelyek korántsem a szubjektumot másodlagossá tevő tükrözésemélet kiépítésének tekinthetők”. A két elmélet összehasonlításánál láthattuk, hogy a *tudat* másodlagosságának elmélete (a filozófiai materializmus) nincs ellentétben a *szubjektum* aktivitásáról szóló marxista teóriával (az alkotó ember marxista teóriájával). Tudjuk, hogy a *Materializmus és empirio-kriticizmus*ban Lenin nem a szubjektum aktivitásáról, hanem a tudat másodlagosságáról írt. A tükröződési elmélet egyébként sem a szubjektum aktivitásának az elmélete, s a tudat másodlagosságának elismerése nem teszi a szubjektumot másodlagossá. (Idézett könyvének 366. oldalán Hanák Petrovicséhoz hasonlóan érvel a tükröződési elmélet ellen „A visszatükröződés valóban félrevezető kifejezés, mert hiszen sem a megismerésben, sem a művészi alkotásban nem kizárólag visszatükrözés történik. A kifejezés által feltételezett tükrözés (valójában az emberi megismerőképesség) ui. nemcsak visszaveri a fényugarakat, hanem a külvilági tárgy képét, sőt magát a külvilági objektumot átformálja, új kombinációkat teremt, megnevezi a lényegét, sőt nincs is szüksége a tükrözés tárgyára, hiszen a zene, a tánc, az előadóművészet, építészet (tárgy nélküli!) tükrözés, és tükrözés a saját illúzióink, képzeletünk, álomképeink ábrázolása is. Eszerint a nem-tükrözés is tükrözés.” Érveléséből kitűnik, hogy miközben egy leegyszerűsített tükröződési elmélet ellen harcol, nyílt idealizmust hirdet: szerinte ugyanis az emberi megismerőképesség átformálja a külvilági objektumot.)

3. Az anyagi-gyakorlati tevékenység és a tudati aktivitás összemosása

„Az ember tudata nemcsak tükrözi az objektív világot, hanem teremt is” tétel a hegeli idealizmusban nem okoz feltűnést; annál nagyobb problémát jelent a marxista filozófia számára, mivelhogy összemosza az anyagi-gyakorlati tevékenységet és a tudati aktivitást.

A dialektikus materializmus azonban határozott különbséget tesz e kétféle tevékenység között. E tevékenységfajták *termékeik szerint* különböznek egymástól: az anyagi-gyakorlati tevékenység anyagi változásokat eredményez, ezzel szemben a tudati aktivitás során „*csak*” eszmék jönnek létre.

Az anyagi-gyakorlati tevékenység mibenléte és szerepe a marxista filozófiában általában tisztázottnak tekinthető. A tudati aktivitásról ezt nem mondhatjuk el. A legnagyobb probléma itt az, hogy túlhangsúlyozzák a tudat eredményoldalát (a tudati képmást vagy képet) a folyamatoldal rovására, vagy teljesen mellőzik ezt az oldalt.

Az történt, hogy a *Materializmus és empirio-kriticizmus* meg nem értése vagy félreértése, valamint más filozófiatörténelmi és egyéb hatások következtében felerősödött az a metafizikus materialista nézet, amely az alkotó ember marxista teóriáját és a gyakorlat szerepéről szóló marxista tanítást mellőzve a „tudat-valóság” viszonyt a „képmás-objektum” viszonyra redukálja. Vagyis feléledt a metafizikus materializmus tükröződési elmélete. A tudatnak csak képmásként (csak tudati, *eszmei képként*) és a valóságnak csak objektumként (nem pedig a gyakorlatban feltáruló objektumként) való felfogása az idealizmusnak engedte át „a tevékeny oldalt”. (Vö. az első Feuerbach-térzissel!)

A hatvanas évektől — jórészt a tükröződési elméletet ért bírálatok hatására — a

marxista filozófusok a tudati aktivitást kezdték el intenzívebben vizsgálni. Az itt szóba jöhető filozófiai kutatások eredményeinek legragyogóbb összefoglalása *A lenini tükröződési elmélet és a modern tudomány* című, Szófiában (1973-ban) orosz nyelven megjelent háromkötetes mű, amely szovjet és bolgár tudósok tanulmányait tartalmazza. Magyarországon a hatvanas évek végén Szigeti József kezdeményezett vitát a tükröződési elmélet védelmében. A tudat aktivitását feltáró nagyszerű írások megjelenése ellenére azonban a marxista filozófiai tankönyvekben és segédkönyvekben, a tudattal foglalkozó egyéb marxista írásokban és a marxista „közszellem”-ben továbbra is kísért a tudati képmásra redukált tudat szelleme. Ilyen feltételek mellett nehezen jut előre az aktivitási probléma marxista megoldása.

A „lenini tükröződési elméletet” ért bírálatoknak nem kevés szerepe volt abban, hogy a tükröződési elmélet sok híve egy „feljavított”, valójában még inkább elrontott tükröződési elméletet kezdett hirdetni és védeni: azt, amely szerint „az ember tudata nemcsak tükrözi az objektív világot, hanem teremti is.” Sokan vették át a tükröződési elmélet idealista vagy revizionista bírálóinak elmékedését Lenin filozófiai fejlődéséről, a tükröződési elmélet „kijavításáról” stb. (E dolgozat utolsó részében bizonyítani fogjuk, hogy Lenin nem javította ki a *Materializmus és empiriokriticizmus* tükröződési elméletét, s hogy a *Filozófiai füzetekben* olvasható „az ember tudata nemcsak tükrözi az objektív világot, hanem teremti is” bejegyzés nem a materialista Lenin, hanem az idealista Hegel gondolatát fejezi ki.)

De mi is lehet az aktivitásprobléma marxista megoldása?

A fentebb értelmezett „szubjektum-objektum viszonyban az aktivitás három nagy szféráját kell elkülönítenünk: a szubjektummal kapcsolatban a *tudati aktivitást* és az *anyagi-gyakorlati tevékenységet*, valamint az *objektum aktivitását*. Az utóbbi kettőről már szóltunk. Problémánk — „az ember tudata nemcsak tükrözi az objektív világot, hanem teremti is” tétel értelmezése — szempontjából most a tudati aktivitásra vagy tevékenységre kell figyelmet fordítanunk.

A tudati aktivitás mibenlétének tisztázásánál tulajdonképpen egyaránt kellene szólnunk az egyéni és a társadalmi tudat aktivitásáról. A tudat aktivitását azonban általában az egyéni tudattal hozzák összefüggésbe, itt szintén ezt a tudatot állítjuk előtérbe. Továbbá: A tudat aktivitását a szubjektum aktivitásának olyan megnyilvánulásaként fogjuk fel, amely összefüggésben van az anyagi-gyakorlati tevékenységgel: ennek alapján létezik, s át- meg átszövi ezt a tevékenységet. A tudat mindig az egyéni szubjektumnak vagy a társadalomnak a tudata. Csak feltételesen beszélhetünk a *tudat* aktivitásáról, hiszen valójában a *szubjektum* tudatának aktivitásáról, az *ember sajátos tevékenységéről* van szó.

A tudati aktivitás vizsgálatában alapvető jelentőségű a tudatnak a processzuális és a rezultatív oldalak egységeként való felfogása. Az ilyenként felfogott tudat nem azonos a tudati képmásként értelmezett tudattal. A tudati képmás (eszmei kép) túlhangsúlyozása és a tudati folyamatból való elszakítása a statikus tudati képmás képzetéhez, ill. a metafizikus materializmus tükröződési koncepciójához vezet. Sz. L. Rubinstein, a kiváló szovjet pszichológus-filozófus *Lét és tudat* című művében a folyamat-oldal figyelmen kívül hagyásában látta a metafizikus materializmus tükröződési elméletének egyik legfőbb hibáját: „A Marx előtti materialisták a visszatükröződést úgy tekintették, mint a dolog passzív lenyomatát, amely annak eredményeként jön létre, hogy a dolog mechanikusan hat arra, amiben visszatükröződik. Diderot az agyat éppenséggel viaszhoz hasonlította, amelyen a dolgok rajta hagyják lenyomatukat. A visszatükröződés a Marx előtti materialisták számára annyit jelent, hogy a szubjektum, annak agya passzív módon befogadja a külső hatást; a dialektikus materializmus szempontjából a visszatükrözés a szubjektum és az objektív világ közti

kölcsönhatásnak, a külső világ hatásának, s a szubjektum, illetve az agy e hatás által megszabott válaszreakciójának az eredménye. A visszatükrözés nem a dolog mechanikus hatásának passzív befogadásából származó statikus kép; az objektív valóság visszatükrözése *folyamat*, a szubjektum *tevékenysége*, melynek során a tárgy képe egyre adekvátabb lesz objektumával.¹⁸

A tudat folyamat- és eredmény-oldalának megfelelően a tudati aktivitás két alapvető módozatát kell megkülönböztetnünk: a tudati folyamatok és az eszmék aktivitását.

Miben mutatkozik meg a tudati folyamatok aktivitása?

Először is folyamat jellegükben. Szemléletesen írt erről A. N. Leontyev: „Ahhoz, hogy a visszatükröződés létrejöjjön, a visszatükrözendő objektum ráhatása a visszatükrözés szubjektumaként funkcionáló élő rendszerre egymagában nem elégséges. Szükség van a »szembeladó« folyamatra is: a szubjektum tevékenységére a visszatükrözendő valóság vonatkozásában. Ebben az aktív folyamatban meg végbe a visszatükröződés, ennek ellenőrzése és korrekciója.”¹⁹ Tevékenység és folyamat a kiváltképpeni tudat: a gondolkodás is. Gondolkodáslélektani kutatásainak tapasztalataként állapította meg Rubinstein a következőt: „A gondolkodás mint folyamat és a gondolkodás mint tevékenység ugyanannak a jelenségnek két aspektusa.” „A gondolkodás többnyire *tevékenység* formájában nyilvánul meg, amikor az alanyhoz és a megoldandó feladatokhoz való viszonyában vizsgáljuk. A gondolkodásban mint tevékenységben nemcsak processzuális lefolyásának (az analízis, a szintézis, az általánosítás stb. lefolyásának) törvényszerűsége mutatkozik meg, hanem személyeségi, motivációs jellege is; ez közös vonása mindenféle emberi tevékenységgel. A gondolkodás folyamatként nyilatkozik meg, amikor lefolyásának törvényszerűségei állnak előtérbe. Ez a folyamat egyes mozzanatokra vagy aktusokra tagolódik (gondolkodási műveleteknek nevezhetjük őket a gondolkodás és a gyakorlati tevékenység analógiája alapján).”²⁰

Tudati aktivitásról tanúskodnak a tudati képződmények kölcsönhatásai is.

A tudati képződmények sajátos struktúrában léteznek, kölcsönösen feltételezik egymást és hatnak egymásra. A gondolkodás „beavatkozik” az észlelésbe, irányítja az észlelést, befolyásolja az emlékezést (az észleletek, a gondolatok, az érzelmek vagy a mozdulatok rögzítését, megőrzését és felidézését); az észlelés, az emlékezés és a fantázia elősegítik vagy gátolják a problémamegoldó gondolkodást; stb. A gondolkodási műveletek (az analízis, a szintézis és a többiek) egymásra épülnek: a szintézis feltételezi az analízist, az összehasonlítás mindkettőt s a többit is; ítéleteket és fogalmakat gondolkodási műveletek segítségével alkotunk, a gondolkodási műveleteket ugyanakkor ítéletek és fogalmak segítségével végezzük; következtetéseinkben ítéleteket és fogalmakat kapcsolunk össze stb.

Tudati aktivitás a megismerő tevékenység céltudatos megszervezése is. (Az anyagi tevékenységtől viszonylag független) elméleti tevékenységünk hasonlít az anyagi-gyakorlati tevékenységhez: feltételezi a célt (a problémahelyzet felismerése alapján kitűzött feladatot), a cél eléréshez vezető utat (a problémamegoldás módjainak kijelölését), a cél eléréséhez szükséges eszközök (ismeretek, eljárások stb.) kiválasztását, valamint a folyamatos és az összegező értékelést. (Mindez nem jelenti azt, hogy e tevékenység minden komponense mindig tudatos. Az emberi pszichikumnak vannak nem tudatosított összetevői is, s a megismerő tevékenység is magában foglal ilyeneket.)

¹⁸ Sz. L. Rubinstein: *Lét és tudat*. Kossuth, Bp. 1962. 46. old.

¹⁹ *A pszichológia új útjai*. Gondolat, Bp. 1967. 15–16. old.

²⁰ Sz. L. Rubinstein: *Gondolkodáslélektani vizsgálatok*. Gondolat, Bp. 1960. 24–25. old.

Szembeötlő a tudati képmások vagy képek, ill. az eszmék konstruálásában megmutató aktivitás.

A konstrukciós tevékenység már az észlelésben megkezdődik. A szaktudományok régebbi eredményeire támaszkodó metafizikus materialista elképzelés pl. a látási észlelési képet a tárgy egyszerű „lenyomatának” tekintette. A további kutatások során kiderült, hogy az egyszerűnek tűnő látási észlelés is igen bonyolult. „Korábban a vizuális észlelést a recehártya és az agykéreg látóközpontjainak viszonylag egyszerű funkciójaként fogták fel. Az új elképzelések fényében azonban világossá vált, hogy a látottak belső képmásának kialakulásában a szemmozgásnak is szerepe van, hiszen a szemmozgás segítségével választja ki az ember a látott tárgy legtöbb információt hordozó pontjait. Kiderült továbbá, hogy a vizuális benyomások kódolásában a beszédrendszer is részt vesz, és hogy a vizuális észlelés gyakran annyira megközelíti a szemléletes gondolkodást, hogy szinte lehetetlen megvonni köztük a határt.”²¹

Richard L. Gregory: *Az értelmes szem* című könyvének legfontosabb tétele az, hogy „az észlelés egyfajta problémamegoldás”. Az érzékelés-észlelés során ugyanis mindig szembekerülünk egy alapvető problémával: az érzékelt adatok többértelműségének problémájával. A tárgy idegi leképezése után még hátramarad a döntés: *miféle tárgyról van szó?* (Az érzékelt adatok többértelműsége problémájának egyik illusztrációja: Ha egy drótkarikát a vászonnal párhuzamos síkban helyezünk el, árnyéka is kör alakú lesz. Ha megdöntjük, árnyéka ellipszissé alakul át; minél inkább eltérünk a párhuzamos síktól, annál erősebben ellipszis alakú lesz az árnyék. Mármost, ha tudjuk, hogy drótmodellünk kör alakú, akkor úgy fogjuk látni, hogy az elliptikus vetített kép egy kört ábrázol oldalnézetből, holott az ideghártyán ellipszis képe jelent meg. De tegyük fel, nem tudjuk, hogy körről van szó; ekkor végtelen sok forma lehetőségével kell számolnunk, amely mind ugyanazt a vetületet — és szemünkben ugyanazt a képet — hoztatja létre. A vetített — és az ideghártyán megjelenő — kép végtelen sokféleképpen értelmezhető.) „Az érzékelés... nem más, mint a legvalószínűbb tárgy kiválasztása. De miből választjuk ki a lehetséges tárgyakat? Nem egyszerűen az adott tárgyi világból! Az ideghártyán jelentkező képek szolgálnak nyilván arra, hogy a »vizuális« agyban tárolt, szimbolikusan ábrázolt tárgyak készletéből válasszunk. Az érzékelés ezek szerint azt jelenti, hogy a jelent a múlt elraktározott tárgyaival együtt látjuk.” „Az észlelést olyan folyamatnak tekintjük, melyben e teljesen inadekvát és így többértelmű információkat eredményesen használjuk fel arra, hogy a belsőleg tárolt hipotézisekből a külső világ pillanatnyi állapotára vonatkozóan válaszolhassunk.”²²

Sajátos formában mutatkozik meg a tudati képmások, az eszmék konstruálása a gondolkodásban.

Konstruáló tevékenység eredménye a legelemibb absztrakció; konstruálás az analízis, a szintézis, az összehasonlítás; gondolati konstrukciók a fogalmak, az elméletek; ilyenek az idealizált objektumok (pl. a *pont* vagy az *ideális gáz*, ezek esetében az objektumot megfosztjuk számos tulajdonságától, és olyan tulajdonságokkal ruházzuk fel, amelyekkel nem rendelkezik stb.); eszmei konstrukciókként születnek meg a tudományos felfedezések, a technikai újítások; stb. A gondolkodásban, a valóság gondolati leképezésében, az eszmék konstruálásában is érvényesül a múltbeli gondolkodás közvetítő szerepe: a gondolkodás a múltban megszerzett ismeretek (fogalmak, tételek, elméletek stb.) segítségével tükrözi vissza az objektumot. (Gondolataink eredményei is és előfeltételei, eszközei is a megismerésnek.)

²¹ Alekszandr R. Lurija: *Válogatott tanulmányok*. Gondolat, Bp. 1975. 56. old.

²² Richard L. Gregory: *Az értelmes szem*. Gondolat, Bp. 1973. 34., 56., és 82. old.

Bizonyos körülmények azt az elképzelést táplálják, hogy a tudatnak két, egymással szembenálló vagy legalábbis egymást kiegészítő funkciója van: a tükröző és a konstruáló funkció, s csak az utóbbi az alkotás. Ilyen körülmények: az elemi és a tudományos absztrakciók különbsége, az empirikus és a teoretikai ismeretek eltérő absztrakciós szintjei, közvetlenül a valóságból és a már meglévő ismeretekből nyert újabb ismeretek különbsége, a modern tudományos gondolkodásnak az a jellegzetessége, hogy mindjobban eltávolodik a közvetlen tapasztalattól: a megszerzett ismeretekből kiindulva merész hipotéziseket állít fel, amelyek megelőzik a kísérletezést stb. Ezek a körülmények azonban a tükröző-konstruáló (a valóságot tükröző és az eszméket konstruáló) tudat különböző — alacsonyabb és magasabb — szintjeiről tanúskodnak, nem pedig arról, hogy a tudatnak két, egymással szembenálló vagy egymást kiegészítő funkciója van. A konstruáló funkció elismeréséből semmiképpen sem következik a tükröző funkció tagadása.

A tükröző és a konstruáló tudati tevékenység dialektikus egységéből következően a tudati kreativitás sem állítható szembe a valóság tudati visszatükröződésével. A kreativitás nem más, mint a tudat, a gondolkodás magasabb szinten megnyilvánuló aktivitása. De a filozófiai idealizmus hatásosnak vélt ütőkártyája, az intuíció és a vele kapcsolatos insight (belátás, „megvilágosodás”) sem különül el a gondolkodástól, hanem — a materialista pszichológia szerint — beékelődik az egységes gondolkodási folyamatba. Sajátos jegye a tudati folyamat felgyorsulása. Az intuíció és az insight egyébként igen általános, mindennapi jelenség a problémamegoldó gondolkodásban. Mellesleg mondva: azok a felfedezések, amelyek insight révén születnek, szintén a valóság visszatükröződései. (Állítólag insight útján jutott Mecsnyikov a facocitózis gondolatához, és szintén így fedezte fel Kekulé a benzol szerkezetét.)

A tükröző és a konstruáló tudati tevékenységen alapuló kreativitás a forrása a találmányoknak. (A találmány más, mint a felfedezés: a felfedezés valamely ismeretlen jelenség, összefüggés vagy törvényszerűség felismerése, „tükröződése”; a találmány új, addig nem létező alkotás, amelyet az ember a dolgok tulajdonságai és összefüggései, a valóság törvényszerűségei szerint hoz létre.) A találmányok (pl. a földművelési eljárások, a fémmegmunkálási technológiák) alkalmazásával az ember nemcsak hogy pontosabban alkalmazkodik a környezetéhez, hanem tudatosan alakítja azt, létrehozza az ún. második természetet. Az a tény, hogy a találmányok elsődleges létezési formája az eszmei létezés (hogy anyagi megvalósításuk „azután” következik be), filozófiai idealizmusra csábít: úgy tűnik, mintha találmányok és ehhez hasonlók konstruálása lenne a tudat igazi funkciója, s hogy a valóságtükrözés alacsonyabb rendű, nem is igazi emberi tevékenység. Az itt szóba jöhető idealista spekulációkkal a valóságot tükröző és az eszméket konstruáló tudat materialista fogalmát kell szembeállítani: csak a valóság ismerete alapján lehet újat alkotni. De azt is tudnunk kell, hogy a metafizikus materializmus tudati képmásra redukált tudatkonceptiója is alkalmatlan arra, hogy megmagyarázza a tudat kreatív természetét.

A tudat konstrukciós tevékenységét az objektív világ meghatározottságai (a dolgok minőségi és mennyiségi meghatározottságai, a viszonyok és kapcsolatok sokfélesége stb.) és a gyakorlat változó formái teszik szükségessé (anyagi tevékenységünk során a dolgok különböző oldalai és összefüggései kerülnek előtérbe, az anyagi tevékenység eltérő struktúráiban a dolgok sokféleleképpen vesznek részt). Elengedhetetlen, hogy a sokarcú dolgokat és a sokféle viszonyokat rendszerbe foglalva összefüggéseikben értelmezzük. A fentebb vázolt konstrukciós tevékenység előfeltételét, az emberi agyat és funkcióját a tudatot az objektív világ és az anyagi-gyakorlati tevékenység formálta, tette alkalmassá a konstrukciós és a kreatív tevékenység végzésére. Az utóbbi évtizedek egyik legnagyobb felfedezése (az agykutatás területén) az,

hogy a tudatos agy működése rendszerjellegű. Az erre vonatkozó tudást A. R. Lurija így összegezte: „A magasabb pszichikus funkciók lokalizációja az agyban rendszerjellegű... Már nem képzelünk minden specifikus funkciót valamely központ termékének, másrészt pedig az agynak mint egésznek a funkcióját sem úgy képzeljük, mint egy tagolatlan és egynemű idegszövet tömegének működését. Mindkét elképzelés helyébe a kéreg együttesen működő, magasan differenciált zónáinak rendszeréről kialakított tétel kerül.”²³ Rendszerként tárgyalja az agyi-tudati funkciókat *A tudatos agy c. könyvében*²⁴ Steven Rose is. (Lurija és Rose művei a legmodernebb agyelméletről szólnak.) Az említett agyelmélet megőrzi a tudat valóságátükröző funkciójának tételét, de tagadja e funkció mechanisztikus, metafizikus materialista leegyszerűsítéseit.

Eddig a tudati folyamatok aktivitásáról volt szó. (Csak megemlítjük, hogy a társadalmi tudat szféráiba tartozó eszmék létrehozásában a társadalmi szubjektumnak van döntő szerepe.)

A tudati aktivitás másik módozata az *eszmék aktivitása*.

Az eszmék aktivitása a *tudatos* tevékenység elindításában és a tudatosult cselekvések szabályozásában mutatkozik meg.

A tudatos tevékenység kezdete a *cél*, aminek alárendeljük tevékenységünket. A *cél eszmei kép*, annak a dolognak a képzetű vagy gondolati képe, amelynek a tevékenység eredményeként létre kell jönnie. A célhoz ugyanakkor a munkafolyamat megtervezése és a tevékenység folyamatos és összegező értékelése társul.

A tudatos tevékenységben a cél három fő aspektusát különböztetjük meg.

A *motivumaspektus*ban az fejeződik ki, hogy a szükségletek kielégítésére szolgáló tárgyak vagy a szubjektum számára kívánatos viszonyok okvetlenül előállítandó tárgyakként vagy viszonyokként tudatosulnak. A motivumaspektus a természeti-biológiai és a társadalmi-kulturális szférákra egyaránt kiterjed.

A *cselekvéskiváltó aspektus* lényege az, hogy a tudati vagy eszmei képként létező cél cselekvést idéz elő. A magasabb rendű idegműködés fizioiógiája és a pszichológia szerint a cselekvés gondolata és a tényleges cselekvés között a kapcsolat nem más, mint reflexkapcsolat, amelynek eszmei kép a központi láncszeme. Az ember általában szavakban fogalmazza meg a célt, a cselekvés végrehajtásánál pedig a második jelzőrendszer és a mozgatóközpontok között elevenednek fel kapcsolatok.

A harmadik *a szabályozás aspektusa*. A cél nem kívülről irányítja a tevékenységet, hanem „benne van” a tevékenységben, amely gyakran teszi szükségessé a cél módosítását, a cél elérését biztosító eszközök felülvizsgálását és korrekciók elvégzését. A tevékenység sikerének egyik legfőbb záloga a cél és az eredmény folyamatos egybevetése „menet közben” és a cselekvés végén, vagyis a folyamatos és az összegező értékelés.

Nemcsak a szó szorosabb értelmében vett célra, hanem az eszmére általában is kimondhatjuk: az eszme motivál, cselekvést vált ki és irányítja a tevékenységet. Ugyanakkor egy pillanatra sem szabad megfélekednünk arról, hogy a cél, általában az eszme a valóságból származik, és minden újszerűsége és nagyszerűsége mellett a valóságra vonatkozik.

Az eszmék aktivitását „kinagyítva” sem szabad túlértékelni szerepüket az objektív világ átalakításában. A filozófiában is szem előtt kell tartani, hogy az ember alapvetően természeti lény, és társadalmisága következtében bármennyire is szabad „a természeti anyaggal... maga is mint természeti hatalom lép szembe”. (Marx; id. h.) A munka tárgya, eszköze és terméke között összefüggést teremtő *anyagi*

²³ Alekszandr R. Lurija: *Válogatott tanulmányok*. Gondolat, Bp. 1975. 105. old.

²⁴ Steven Rose: *A tudatos agy*. Gondolat, Bp. 1983.

tevékenység eszmei tevékenységgel nem pótolható. Ez a társadalomra is érvényes. A *Szent családban* olvasható: „Eszmék sohasem vihetnek túl egy régi világállapoton, hanem mindig csak egy régi világállapot eszméin. *Eszmék* egyáltalában *semmit sem vihetnek ki*. Az eszmék kivételéhez emberek kellene, akik gyakorlati erőszakot alkalmaznak.”²⁵

II. HEGEL: A TUDAT TEREMTI IS AZ OBJEKTÍV VILÁGOT

4. „Az ember tudata nemcsak tükrözi az objektív világot, hanem teremti is” mondat szövegtörzsetének mellőzése.

Materializmus és empiriokriticizmus című művét Lenin az 1905—1907-es forradalom leverése utáni időben (1908 február—októberében) írta, amikor Oroszországban eluralkodott a reakció. A forradalom veresége után az ország szellemi életében az ellenforradalmi ideológia igazolása került előtérbe, újjáéledt a vallásos misztika, a filozófiában az idealizmus legreakciósabb irányzatai kerültek felszínre. Ebben az időben terjedt el Európában az empiriokriticizmus, illetve (másik néven nevezve) a machizmus, amely nemcsak a nyílt politikai reakciónak tetszett meg, hanem belopakodott a szociáldemokrácia soraiba is: K. Kautsky és F. Adler lehetségesnek tartották, hogy a marxizmust machizmussal egészítsék ki; az oroszországi szociáldemokrata értelmiség egy csoportja az empiriokriticizmust a dialektikus materializmus revíziójára próbálta felhasználni; stb. Művében Lenin a dialektikus materializmus tükröződési elméletét általában az idealizmussal, különösen pedig a machizmussal állította szembe. A *Materializmus és empiriokriticizmus*ban vizsgált alapvető probléma különböző megfogalmazásai: „Testek és dolgok képmásai-e érzeteink vagy a testek érzeteinek komplexumai?”, „Teremti-e megismerésünk a világot vagy pedig csak visszatükrözi?”, „Az eszme származéka-e a természet vagy pedig az eszmétől függetlenül, azaz objektíve létezik?” (Az egyéb megfogalmazások esetről esetre a vita konkrét tárgyával kapcsolatosak.) Ezekre a kérdésekre Lenin félreérthetetlen választ adott: „Az az eszme, hogy a megismerés képes egyetemes formákat »teremteni«, az eredendő káoszt renddel helyettesíteni stb. — az idealista filozófia eszméje. A világ az anyag törvényszerű mozgása, és megismerésünk mint a természet legmagasabb rendű terméke csak arra képes, hogy *visszatükrözze* ezt a törvényszerűséget.” (I. h.)

A *Materializmus és empiriokriticizmus* materialista eszméinek megőrzéséről a mű második kiadása is tanúskodik. A második kiadás előszavában (1920-ban) Lenin hangsúlyozta, hogy „ez a kiadás, néhány szövegjavítástól eltekintve, nem különbözik az előzőtől”. (Id. kiad. 11. old.)

De mit jelent akkor a *Filozófiai füzetek*ben az a bejegyzés, hogy „az ember tudata nemcsak tükrözi az objektív világot, hanem teremti is”? (Bejegyzés a két kiadás között: 1914-ben történt.)

Vannak, akik szerint „a tudat teremti is az objektív világot” állítás Lenin filozófiai továbbfejlődését igazolja: a *Materializmus és empiriokriticizmus* szerzője a *Filozófiai füzetek*ben kiegészítette az objektív világot *csak* visszatükröző tudat eszméjét. Ekkor azonban a következő kérdés merül fel: miért tért vissza mégis 1920-ban a *Materializmus és empiriokriticizmus* alap gondolatához?

Erre a rejtélyre a *Filozófiai füzetek* kiváló kutatója, B. M. Kedrov adott megnyug-

²⁵ MEM, 2. köt. Kossuth, Bp. 1958. 118. old.

tató választ. Kedrov kimutatta, hogy a szóban levő bejegyzés nem Lenin, hanem az objektív idealista Hegel gondolatát fejezi ki: (A tapasztalt materialista számára persze nem rejtély az, hogy „a tudat teremti is az objektív világot” tétel idealista gondolat.)²⁸

(*A lenini gondolkodás laboratóriumából*, Moszkva, 1972.) című könyvében Kedrov először is arra hívja fel a figyelmet, hogy a *Filozófiai füzetek* szövege eltér a szokásos (lenini) filozófiai szövegektől, s az egyes részeket csak gondos szövegelemzés alapján érthetjük meg.

A szóban lévő szövegrészek elemzéséhez a legfontosabb tudnivalók a következők:

A *Filozófiai füzetek* anyagai nem publikálásra készültek, de nem is olyan feljegyzések, amelyek más személyeknek szólnának. Lenin saját jegyzetei ezek, a maga számára készítette őket. Ezek a jegyzetek az olvasott művek megértésének és értékelésének különböző módjait, illetve materialista átdolgozásuk különböző stádiumait rögzítik.

Kedrovnak az a véleménye, hogy a hegeli műveket és a többi szerzők munkáit a *Filozófiai füzetek*ben Lenin kilencféle szöveg szerint dolgozta fel. Az első csoportba sorolja Kedrov a szerzők munkáiból kiírt idézeteket, a második csoportba az idézetkivonatokat, a harmadikba az értékelő megjegyzéseket (ilyenek pl.: „jellemző”, „finom és mély”, „badarság, hazugság, rágalom”, „NB”, „ha-ha”), a negyedikbe a kérdéseket (pl.: „a gondolat története = a nyelv története?”), az ötödikbe az értelmező megjegyzéseket (Pl.: ahhoz a hegeli szövegrészhez, hogy „A szubsztancia lényeges lépcsőfok az eszme fejlődési folyamatában” Lenin hozzátette: „Olvasd: fontos lépcsőfok a természet és az anyag emberi megismerésének fejlődési folyamatában”), a hatodikba az aforizmákat (pl.: „Az okos idealizmus közelebb áll az okos materializmushoz, mint a buta materializmus...”), a hetedikbe az általánosító kivonatokat (pl.: „A dialektika arról szóló tan, hogy hogyan lehetnek és hogyan szoktak az ellentétek azonosak lenni...”), a nyolcadikba a materialista dialektika kidolgozásának tervvázlatait (ilyen pl. az a rész, ahol Lenin felvázolja azokat a tudományokat, amelyekből a dialektikának össze kell tevődnie) és a kilencedikbe az eredeti lenini fragmentumokat, amelyekben Lenin összegezte és értékelte az általa olvasottakat (ilyen pl. *A dialektika kérdéséhez* elnevezésű fragmentum).

Kitűnik, hogy a *Filozófiai füzetek*ben olvasható szövegek nem azonos értékűek, az utolsó három csoportba tartozó szövegrészek a legértékesebbek, ezek fejezik ki leginkább a lenini eszméket. Ez az első legfontosabb tudnivaló a *Filozófiai füzetek* olvasásához (27—43. old.).

A másik az, hogy az eleven szövegösszefüggésekből nem szabad kiragadni egyes mondatokat. A szövegrészek kiragadása komoly hibát okozhat: lenini gondolatnak vehetik azt, ami nem tartozik Lenin gondolatvilágához (28. és 77. old.).

A harmadik nagyon fontos tudnivaló az eredeti lenini kézirattal kapcsolatos: a kézirat (a Lenin által teleírt iskolásfüzetlap) a lenini gondolatmenet rekonstruálását is lehetővé teszi, e rekonstruálás pedig a kérdéses bejegyzés keletkezésére is rávilágít, ezáltal elősegíti a bejegyzés jelentésének a tisztázását.

Kedrov szövegelemzéssel is kimutatta, hogy „Az ember tudata nemcsak tükrözi az objektív világot, hanem teremti is” bejegyzés Lenin szavaival megfogalmazott hegeli gondolat.

Könyvének 71. oldalán közreadja a Lenin által írt szöveg fotókópiáját:

²⁸ *Filozófiai füzetek*. Id. kiad., 140. old.

Problémánk szempontjából számunkra most a vonallal kettéosztott rész a leg-
érdekesebb. Ezen a részen a következő német és orosz szöveget találjuk:

Практика в теории познания:

(320) „Er“ (der Begriff)
„hat als Subjektives wieder
die Voraussetzung eines an
sich seienden Anderseins; er
ist der Trieb, sich zu reali-
sieren, der Zweck, der sich
durch sich selbst in der ob-
jektiven Welt Objektivität
geben und sich ausführen will.
In der theoretischen Idee
steht der subjektive Begriff,
als das Allgemeine, an und für
sich Bestimmungslose, der ob-
jektiven Welt entgegen, aus
der er sich den bestimmten
Inhalt und die Erfüllung
nimmt. In der praktischen

A fentebbi szöveg magyar fordítása (a LÖM 29. kötetének 171. oldala szerint):

A gyakorlat az ismeretelméletben:

(320) „Ennek” (der Begriff)
„mint szubjektívnek ismét egy
magán-való más-lét az előfelte-
vése; a fogalom a törekvés, hogy
realizálja magát, a cél, mely ön-
maga által akar magának objek-
tivitást adni az objektív világ-
ban és magát kivitelezni. Az elmé-
leti eszmében a szubjektív
fogalom mint az általános, ma-
gán- és magáért-valóan meghatá-
rozás nélküli áll az objektív
világgal szemben, melyből a
meghatározott tartalmat és a tel-
jesülést meríti. A gyakorlati

Alias*:

Сознание человека не толь-
ко отражает объективный
мир, но и творит его.

Понятие (= человек) как
субъективное слова предпола-
гает само-в-себе сущее инобы-
тие (= независимую от челове-
ка природу). Это понятие (= че-
ловек) есть стремление реали-
зировать себя, дать себе через
себя самого объективность в
объективном мире и осуществи-
вить (выполнить) себя.

В теоретической идее (в об-
ласти теории) субъективное по-
нятие (познание?) как общее и
само по себе лишённое опреде-
ленности противостоит объек-
тивному миру, из коего оно по-
черпает определенное содержа-
ние и наполнение.

В практической идее (в обла-

Alias*:

Az ember tudata nemcsak tük-
rözi az objektív világot, hanem
teremti is.

A fogalom (= az ember) mint szub-
jektív ismét előfeltételezi a magán-
való más-létet (= az embertől füg-
getlen természetet). Ez a fogalom
(= az ember) a törekvés, hogy realizálja
magát, hogy önmaga által objektivitást
adjon magának az objektív világban
és megvalósítsa (kiteljesítse) magát.

Az elméleti eszmében (az elmélet
terén) a szubjektív fogalom (a meg-
ismerés?) mint általános és magán- és
magáért-valóan meghatározottság nél-
küli áll az objektív világgal szemben,
melyből a meghatározott tartalmat és
a teljesülést meríti.

Kedrov feltevése szerint ez a szöveg „A gyakorlat az ismeretelméletben” címmel ellátva a bal oldali oszlopban kezdődik. Lenin itt először hosszabb (a füzet következő oldalára is áterjedő) idézetet írt ki Hegeltől. Azután a jobb oldali oszlopban saját megfogalmazásában értelmezte a hegeli szöveget. Majd csak ezután írta betoldásként a jobb oldali oszlop fölé: „Alias: az ember tudata nemcsak tükrözi az objektív világot, hanem teremti is.” Vagyis: *ez a mondat nem más, mint a hegeli szöveg rövid összefoglalása könnyen érthető szavakkal*. Kedrov hangsúlyozza, hogy ez a mondat utólagos bejegyzés eredménye. Keletkezésére (arra, hogy valóban utólagos betoldás) két tény utal: az egyik az „alias” (= másképpen) szó, a másik pedig a bejegyzés elhelyezkedése a kéziratlapon (az, hogy a szöveg és keretezése metszi az előtte levő bekeretezett szöveget).

A lényeg az, hogy „a tudat teremti is az objektív világot” tétel nem lenini, hanem hegeli álláspont. Mellesleg mondva: nemcsak a *Materializmus és empiriokritizmus*-ban, hanem a *Filozófiai füzetekben* is tagadja Lenin ezt a tételt: kineveti az idealista Hegelt, kinek Logikájában *az eszme* „a természet teremtője lesz”. Filozófiai füzetében ugyanis e szavak („Az eszme »a természet teremtőjévé lesz«”) mellé lapszéltre ezt írta: „!! ha-ha!”.²⁶

„Felmerül a kérdés, hogy mégis miért tüntették fel némelyek lenininek a helytelen, a nyilvánvalóan idealista hegeli formulát? Hogyan történhetett ez meg? E kérdésre világos a válasz: azért, mert a lenini eszmék és gondolatok kontextusából kiragadták azt a mondatot, önmagában vették és elszakították mindattól, amit Lenin e témával kapcsolatban nemcsak a *Filozófiai füzetekben*, hanem más munkáiban is írt. Nem a dialektikára jellemző ez a hozzáállás, hanem az eklektikára, amely ellen Lenin mindig küzdött.”²⁷

Kedrov igen részletesen és mélyen elemzi könyvében a problematikus szövegrészt. Úgy vélem azonban, hogy az itt bemutatott okfejtése is igazolja, hogy „az ember tudata nemcsak tükrözi az objektív világot, hanem teremti is” mondat nem a materialista Lenin, hanem az idealista Hegel gondolatát fejezi ki.

Felvetődhet még, hogy nem túlságosan elvont-e az a vita, amely a „teremti-e a tudat az objektív világot?” kérdésre adandó válasszal kapcsolatos? Úgy véljük, hogy itt alapvető filozófiai probléma megválaszolásáról van szó.

E probléma materialista megválaszolásának lényege — a lenini és a hegeli álláspont szembesítése alapján — így foglalható össze: Az ember tudatának igen nagy szerepe van az objektív világ átalakításában. A tudat azonban csak gondolatokat, eszméket teremt. Igaz, hogy a tevékenység irányítása ezek által történik, de a gondolat, az eszme egymagában nem elég: anyagi tevékenységre is szükség van. A gondolatok, az eszmék csak az anyagi tevékenységen keresztül vesznek részt az objektív világ „teremtésében”, vagyis a világ átalakításában.

Ennek a materialista álláspontnak nemcsak elméleti értéke van, hanem átvethető akár a mindennapi gyakorlatba is: valaminek az eszméje még nem maga a dolog, az elképzelt tett még nem maga a tett; az elhatározás (bármily komoly is az) csak anyagi-gyakorlati tevékenység segítségével eredményezhet változásokat az objektív világban.

²⁷ B. M. Kedrov: I. m. 77. old.

СОЗДАЕТ ЛИ СОЗНАНИЕ ОБЪЕКТИВНУЮ ДЕЙСТВИТЕЛЬНОСТЬ?

В книге «Материализм и эмпириокритицизм» В. И. Ленин так отвечает на этот вопрос: «Идея, будто познание может создавать всеобщие формы, заменять первичный хаос порядком и т. п., есть идея идеалистической философии. Мир есть закономерное движение материи, и наше познание, будучи высшим продуктом природы, в состоянии только отражать эту закономерность». В другом произведении — «Философских тетрадах» — читаем следующее: «Сознание человека не только отражает объективный мир, но и творит его.» Многие исследователи считают, что эта мысль Ленина говорит о его философском развитии. Автор, приводя философские аргументы, доказывает, что ответ, данный в «Материализме и эмпириокритицизме», является правильным, т. е. что сознание не создает объективную действительность (автор ссылается на выдающегося советского философа, Б. М. Кедрова, который при помощи анализа текста показал, что запись «Сознание человека не только отражает объективный мир, но и творит его» — является подытоживанием работы над отрывком текста, принадлежащим Гегелю). Автор подчеркивает важность активности сознания, однако, человек в ходе материально-практической деятельности изменяет свою среду, окружающий мир и таким образом создает себе место на Земле.